

Абдразакова Г.Ш.

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ДҮЙНӨ КАРТИНАСЫНДАГЫ «БУЛ ДҮЙНӨ» КОНЦЕПТИ

Абдразакова Г.Ш.

КОНЦЕПТ «ЭТОТ МИР» В КЫРГЫЗСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

G.Sh. Abdyrazakova

THE CONCEPT «THIS WORLD» IN THE KYRGYZ LINGUAL WORLD PICTURE

УДК: 894.7/25

Макалада кыргыз тилинин дүйнө картинасындагы «бул дүйнө» концепти каралган.

Негизги сөздөр: *концепт, дүйнө, тил, адам, жаратылыш, аң-сезим*

В статье рассматривается концепт “этот мир” в кыргызской языковой картине мира.

Ключевые слова: *концепт, мир, язык, человек, природа, сознание*

The given article considers the concept “this world” in the kyrgyz lingual world picture.

Key words:

Кыргыз тилиндеги «Дүйнө» негизги концепти өз ичине төмөндөгүдөй майда концепттерди камтыйт: 1) «Бул дүйнө» жана «Тиги дүйнө» диний аң сезимдеги концепттери; 2) «Жашоо» концепти; 3) «Адамзат» концепти; 4) «Ички дүйнө» психологиялык концепти; 5) «Аалам», «Жер шары», «Айлана чөйрө» мейкиндик концепттери. Ошондой эле «Дүйнө» негизги концепти «төрөлүү», «өлүм», «материалдуу байлык», «саясат», «көп түрдүүлүк», «жаратылыш», «социалдык мамилелер», «бийлик», «эмгек», «убакыт», «майрам», «тескери эмоция» жана «мүнөздүн сапаты» сыяктуу чындыктын көрүнүштөрүнүн ар түрдүү фрагменттерин тилде объективдештирүүдө кеңири катышат.

«Дүйнө» негизги концептинде материалдуу дүйнөнүн түрдүү көрүнүштөрү чагылдырылат. Мында бири-бирине жуурулушуп, эң ири түшүнүктөрдү түзгөн жер, адам, жашоо негизги орунду ээлейт. «Дүйнө» негизги концептиндеги тил аркылуу объективдештирилген концептосфералар өзүлөрүнүн ичине баалуулукту камтыган онтологиялык негизди туюндурат. Булардын тегерегинде кыргыз этносунун дүйнө картинасы бекемделген.

Кыргыз тилиндеги «Дүйнө» негизги концептин түзгөн концепттердин бири болуп диний аң-сезимге негизделген «Бул дүйнө» жана «Тиги дүйнө» концепттери эсептелет.

«Дүйнө картинасын» ар бир маданият, этнос жана социалдык система өз алдынча экспликациялайт. Кыргыз тилинин дүйнө картинасындагы «Бул дүйнө» жана «Тиги дүйнө» концепттери адамдардын практикалык иш-аракетинде, үрп-адат, каада-салт жана түрдүү көз караштардын контекстинде калыптанат.

Кыргыз элинин тилдик элестөөлөрү боюнча дүйнө «жогорку дүйнө», «ортоңку дүйнө», «төмөнкү дүйнө» деп үч катмарга бөлүнүп, эмпирикалык мейкиндик жана убакыт түшүнүктөрүн туюнтуу аркылуу берилет. Мында мейкиндиктин борбору болуп жер («ортоңку дүйнө») эсептелет, ал эми мейкиндиктин тамыры («төмөнкү дүйнө») жана келечеги («жогорку дүйнө») деп символдоштурулат. Бул көз карашка ылайык адамдын жашоо тиричилиги мейкиндиктин борбору болуп саналган жерде, «ортоңку дүйнөдө» өтөт. Аалам дарагына байланыштуу тил аркылуу берилген мындай картина байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон мамилесин, дүйнө түшүнүмүн, дүйнө кабылдоосун билгизет. Алсак, «Манас» эпосунда Манас аалам дарагы катары сүрөттөлүп, аны алпкаракуш башына айланса, ажыдаар аягына сойлоп колдоого алганы көрүнөт. Ошону менен бирге баатыр «*асман менен жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй*» деп бааланып, асман менен жерди байланыштырып турган өзгөчө инсан катары сапатталат. Башкача айтканда «дүйнө картинасы» Манастын образы аркылуу берилет.

Бирок ислам дининин кыргыз жергесине таралышы менен жогоруда белгиленген көз караш айрым өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Белгилүү болгондой, ар бир дин географиялык чөйрө, башка элдер менен кошуна жашоо, социалдык жана техникалык өнүгүү деңгээли сыяктуу сырткы факторлор менен катар маданиятка жана тилге белгилүү деңгээлде таасирин тийгизген.

Кыргыз элинин байыркы көз карашында адам жерде, кудай жараткан материалдуу дүйнөдө («бул дүйнө») төрөлөт. Бул дүйнөдөгү адамдын өмүрү чексиз эмес, убактылуу жана ал адамдын кандай өмүр сүргөнүнө көз каранды. Адам болгондон кийин анын жаны «бейиш» менен «тозокту» өзүнө камтыган «тиги дүйнөгө» өтөт. Ошентип, адамдын убактылуу жашоосу эки дүйнөнү, убактылуу жана чексиз дүйнөнү башынан кечирет. Мында «бул дүйнөдөгү» жашоого жогорку маани берилет. Анткени «тиги дүйнөдөгү жашоо «бул дүйнөдөгү» жашоого түздөнтүз көз каранды. Бул дүйнөдөгү адамдын жашоосу айрым татаалдыктарга карабастан, биологиялык процесстен да жогору бааланат. Адам өзүнүн бул дүйнөдөгү жашоосунда өзүн тиги дүйнөгө даярдайт. Убактылуу бул дүйнөдөн түбөлүктүү тиги дүйнөгө өтүү ар бир адамдын башына келет: «*Алла-Таала сени эки дүйнөдө бактылуу кылсын*», «*Аманат*

жанга өлүм ак», «Ажал өлүм кайда жок, ашыккан иштен пайда жок».

«Бул дүйнө» адам үчүн жаралган жана адам негизги ролду ойногон дүйнө. Бирок, «бул дүйнөнү» адамдардын жашоосуна гана байланыштырган туура эмес. «Бул дүйнөнүн» «тиги дүйнөдөн» айырмачылыгы анын бардык жашагандарга таандык экендигинде.

Жалпысынан алганда, кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде «бул дүйнө» оң жактуу коннотациялык өңүткө ээ. Муну туруктуу сөз айкашына айланган «жарык дүйнө» концепти толук тастыктайт жана бизге кыргыз элинин аң-сезиминде жарык жашоо менен ассоциацияланат деген бүтүм чыгарууга толук мүмкүнчүлүк берет. Бул жагдайды көркөм стилдеги тексттерден ачык көрөбүз: *Билип туруп чын сүйлө, бейиш мына бул дүйнө. Жер астына барганда, ушул турган жыргалдын жетпейт сага саркыты*» (Жеңижок, 61). *«Келээриңде, дүнүйө, асмандагы күндөйсүң. Кетериңде, дүнүйө, кайгылуу көңүл кирдейсиң»* (Токтогул, 43).

«Бул дүйнө» концептинин көркөм тексттеги жана карапайым аң-сезимдеги чөйрөсүн «дүйнөлүк», «жарык дүйнө», «кең дүйнө», «чексиз дүйнө» сыяктуу лексемалар жана синтаксемалар түзөт. «Дүйнө» деген лексема, оозеки сүйлөшүү учурунда арбын жолуккан жана жалпыга белгилүү тилдик концептти билдирген негизги мазмундуу түшүнүк болуп саналат.

«Бул дүйнө» концептинин өзөгү өзүнүн эки жактуулугу менен мүнөздөлөт. Бул, бир жагынан бардык адамдар жашаган жерди түшүндүрсө, экинчи жагынан ошол жерде жашаган адамдардын белгилүү бир убактагы жашоосун туюндурат. Ушундан улам, аталган концептти мейкиндик-мезгилдик проекциядан кароого туура келет. Бул учурда «бул дүйнө» концепти жер планетасынын мейкиндиги жана адамдын жашоосунун мезгил убактысы менен чектелет.

Адамдын жашоосун өз кучагына алган «бул дүйнө» концептинен «дүйнөгө келүү», «дүйнөдө жашоо» жана «дүйнөдөн өтүү» сыяктуу компоненттерди көрөбүз. «Бул дүйнө» концепти ушул белгиленген компоненттер аркылуу объективдүү көрүнүштөрдүн фрагменттери болгон «төрөлүү», «жашоо», «өлүм» менен ошондой эле башка гносеологиялык жана онтологиялык концепттер менен тыгыз байланышта келет.

«Бул дүйнө» концептинин өзөк ордун «жерде жашоо», «жер бети», «дүйнө кыдыруу» сыяктуу дүйнөнүн ортоңку катмарын айгинелеген синтаксемалардан ачык байкайбыз. «Бул дүйнө» концепти «тар дүйнө», «кең дүйнө» өңдүү мейкиндик эпитеттерин да өз ичине камтыйт. Бул лексемалар «дүйнө» негизги концептинин маанилүүлүгүн билгизет жана «ички дүйнө», «жашоо», «адамзат» сыяктуу концепттер менен тыгыз байланышты жаратат.

«Бул дүйнө» кыргыздар үчүн түздүктү гана түшүндүрөт. Ал кандайдыр бир жай, үч өлчөмдүү

мейкиндик. Кыргыз эли айрым учурда дүйнөнү бир чоң үйгө салыштырат. Анда бардык жандыктар күн көрүшөт. Бул көз карашка ылайык дүйнөнү антропологиялаштыруу жөнүндө айтууга болот, ал эми экинчи жагынан, дүйнө өз ичинде жашоосун улантып жаткан кандайдыр бир үйдү же имаратты элестетет.

Кыргыз тилинде «убакыт» өзөк катары берилгени өтө көп кездешет. Маселен, *«бир күнчөлүк өмүрүң болсо түштүгүнө жорго мин»* – деп айтылат. Бул мисалда ачык көрүнүп тургандай, кыргыз тилинин дүйнө картинасында адамдын өмүрүнө берилген убакыт өтө кыска. Ушундан улам, адам өзүнүн өмүрүн баалап, бакубат жашап өтүшү керек. Жашоонун маңызы өз кызыкчылыкта эмес, элдин кызыкчылыгын ойлоодо. Ар бир адам жашоодогу кезиккен кыйынчылыктарга карабай тигил дүйнөгө шашпашы керек: *«Ажал өлүм кайда жок, ашыккан иштен пайда жок», «Аманат жанга өлүм ак», «Тирүү бар жерде өлүм бар».*

«Бул дүйнөнүн» дайыма кыймылдоо жана өнүгүү абалында болушу концепттеги убакыттын белгилеринен кабар берет. Бул дүйнө өз алдынча өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Аны өзгөртүү ар бир адамдын колунан келе бербейт: *элүү жылда эл жаңы, жүз жылда жер жаңы».*

Кыргыз тилин алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде бул дүйнөдөгү жашоо кандайдыр бир өткөөл убакытка байланыштырылат: *«Бул дүйнөдөн өтөбүз, ырахат көрбөй кетемиз».* Көптөгөн макалылакаптарда дүйнө адамдардын кезек күтүүсү менен теңдештирилет же укумдан-тукумга өтүп келген көрүнүш катары каралат. Ошондой эле, аларда жашоонун фаталдуулугу жөнүндө да ойлор берилет.

Тилде «бул дүйнөгө келүү» компоненти төмөнкү жагдайлар менен объективдештирилет: *дүйнөгө келүү, жашоо, дүйнөдөн өтүү.* Кыргыз тилинде келүү жана кетүү сөздөрү түрдүү багыттагы аракеттерди билдирет. Ошого карабастан алар «дүйнө» негизги концептинин контекстинде бирдиктүүлүктү айгинелейт. Бул жагдай адамдын же жаныбардын бул дүйнөгө келиши жан менен коштолушу, ал эми алардын бул дүйнөдөн кетиши дене менен байланышта болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Ымыркайдын төрөлгөнүнө жардам берген адам анын жарык дүйнөгө келишине жана эненин аман-эсен төрөп алышына чоң салым кошот. Ушундан улам ал жаңы төрөлгөн баланын жашоосуна жол ачат. Кыргыздар бул адамды урматтоо менен «Умай эне» деп аташат.

Жогоруда биз белгилегендей, адамдын төрөлүшү анын жашоосундагы эң бир маанилүү окуялардын бири болуп саналат. Адамдын жашоосу бул дүйнөнүн миң түркүн жагдайлары менен байланышта болот. Анын турмушунда капысынан эч нерсе жаралбайт. Бардыгы мыйзам ченемдүү же кудайдын каалоосу менен ишке ашат: *«Кудай пешенеңе эмнени жазса, ошону көрөсүң».* Ушуга карабастан ар бир адам өзүнүн өмүрүнө жоопкер-

чилик менен карашы керек. Анткени ал өз жашоосундагы кетирилген кемчиликтер үчүн бул дүйнөдө болбосо да, тигил дүйнөдө жоопкерчиликке тартылат деген түшүнүк бар.

Эгерде адамдын төрөлүшү – келүү, ал эми өлүмү – кетүү болсо, анда бул дүйнөдөгү жашоо чектелүү көрүнүш. Мындай учурда «дүйнөдөн кетүү» компоненти «бул дүйнө» концептинин тилдик катмарын түзөт. Кыргыз тилинин дүйнө картинасында өлүм бир дүйнөдөн экинчи дүйнөгө өтүүнү түшүндүрөт. Адам экинчи дүйнөгө өткөндө, өзү менен эч нерсени кошо ала кетпейт: *«Адам бул дүйнөнүн коногу», «Адам бул дүйнөгө жылаңач келип, жылаңач кетет».*

Адамдын төрөлүшү, жашашы жана өлүмү көркөм тексттерде ачык байкалат. Авторлордун көз карашында бардык нерселер пайда болот, өзгөрөт жана талкаланып жок болот. Мына ушундан улам адамдын төрөлүшү, анын өсүшү, өзгөрүшү, картайышы жана өлүмү табигый-тарыхый мыйзамченемдүүлүк катары көрүнөт. Адам башка жаныбарлардан айырмаланып мына ушуну түшүнөт. Анткени адам акыл-эстүү жандык катары өзүн-өзү, өзүнүн басып өткөн жолун жана өлүм менен байланышкан келечегин түшүнөт. Ал өзүнүн эч нерсеге жараксыз жана алсыз экендигин түшүнөт. Башкаларды дос, душман жана жат катары кабыл алат (Формм, 84). Айтылган жагдайды акындардын төмөнкү саптары толук тастыктайт: *Кайран өмүр өткөн соң, кайрылып*

келбей коёрсун» (Токтогул, 325). *«Жан болгон жерде өлүм бар, бардыгы болот өмүрдө»* (Жеңижок, 148).

Өмүр менен өлүмдүн объективдүүлүгүн, алардын карама-каршылыгы менен бирдиктүүлүгүн төмөнкү макал ачык көрсөтөт: *«Тирүү бар жерде өлүм бар».* Карама-каршылыктын күрөшүнүн жана биримдигинин мыйзам ченемдүүлүгүнө негизделген бул фраза бир жагынан табият кубулуштарынын объективдүүлүгүн күбөлөсө, экинчи жагынан тилдин дүйнө картинасына диалектикалык мүнөз берет.

Ошентип, кыргыз тилиндеги «Дүйнө» негизги концептин түзгөн концепттердин бири болуп диний аң-сезимге негизделген «бул дүйнө» жана «тиги дүйнө» концепттери эсептелет. Эки концепт тең кыргыз тилинин дүйнө картинасындагы негизги онтологиялык концепттер болуп саналат. Бул концепттер кыргыз элинин тарыхый жашоо шартына ылайык калыптанган менталдуулугун, дүйнө таанымын чагылдырышат.

Адабияттар:

1. Манас: Эпос / Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. 4 к. – Фрунзе, 1979.
2. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения. – Фрунзе, 1979.
3. Жеңижок. Ырлар. – Фрунзе, 1982.
4. Токтогул. Тандалмалар. – Фрунзе, 1984.
5. Формм Э. Душа человека. – М., 1992.
6. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания акад. К.К. Юдахина. – Бишкек, 1997.

Рецензент: к.филол.н. Коңурбаева Р.Э.